ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाड़िकम्। दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्णयच्च चतुर्द्दिशम्॥ पूर्व्वदण्डाग्रतो ऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्। प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥ शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम्। तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्दण्डचतुष्टये॥ चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्। राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये॥ एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्। तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"

एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधार्थेवाभिकल्पितम्। तत्र व्यूहमध्ये निर्म्माणप्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।

"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः। तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥ अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः। संघातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥ कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः। रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥ सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः। चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥ सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः। तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्ढृढधन्विनाम्॥ पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम्। अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥ अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥ दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः। कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥ देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः। चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥ प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः। सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥ सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः। सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥ गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा। पार्श्वतः सिन्धुराजस्य यराजन्त महारथाः॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥)

तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२। [कारस्य॥"

"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-

कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्वघशङ्कुलादिकाधारम्। धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च॥ तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं त्रिभार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यम्। भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया युक्ताः॥ [लम्। ततखार्द्धान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं दुद्-दुदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां शङ्कुलादिराधारः शिथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवद्भूरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यक्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा ततपरिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धेऽन्तर ऊर्द्धरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्याम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चात्र-संज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा धृतेऽत्रस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजक्षिद्योरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्येर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातःकृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।

"पैत्र्यपुष्यान्तिमवारुणाना-
मृक्षद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याक्षगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगतारां।
नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाःस्थिता भध्रुवको युतस्तैः॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते वै
हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्धनेम्यामुक्तर्क्षाणां मध्ये भद्वितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽक्षगतो दृश्यते। अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमप्यङ्कम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येऽंशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पशरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्चक्राणि यथा। मूलाधारः१ स्वाधिष्ठानम्२ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके। मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥ तदूर्द्धे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम्। तदूर्द्धे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥ तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्दलम्। हुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥ तदूर्द्धेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्। बादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्॥ मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः। स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः॥ तदूर्द्धे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्। मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥ मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते। दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्॥ शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्। तदूर्द्धेऽनाहतं पद्मसुद्यदादित्यसन्निभम्॥ कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्। तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्॥ शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते। तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥ आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्। तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्॥ स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्। विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात्॥ विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्। आज्ञाचक्रं तदूर्द्धे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्॥ आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्। कैलासाख्यं तदूर्द्धे तु बोधनीन्तु तदूर्द्धतः॥ एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत!॥"*॥

मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकड़मचक्रम् ५ ऋणिधनिचक्रम् ६। तद्यथा,—

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह। वायुग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्॥ पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्दन्ताः सन्धिसम्भवाः। कादयः पञ्चशः य च ल स हान्ताः प्रकीर्त्तिताः॥ तथा च।

अ आ ए क च ट त प य षाः मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द व लाः पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः नाभसाः॥

साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदेवत्वं जानीयात् सकुलं हि तत्॥ भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्॥ नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्॥"

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवायोर्विलिखेत्ततोऽर्णान्॥
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाक्षिसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्॥